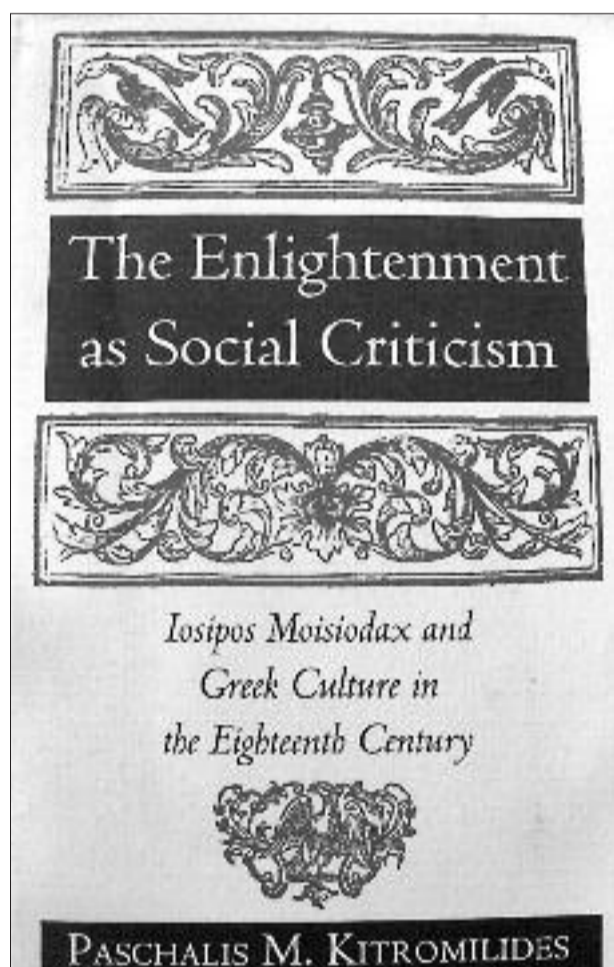

Iluminismul în traducere

Victor Rizescu

O conferință despre modernizarea Balcanilor organizată la București în 1992 – la vremea primei etape a dezagregării Iugoslaviei – le dădea ocazia participanților să mediteze asupra unei teme ce avea să revină apoi de nenumărate ori în discursul public și în reflecția savantă din toate țările Europei de Est: proiectul reconstrucției spațiului politic după modelul propus de liberalismul democratic – pe care Francis Fukuyama îl desemnase deja ca învingătorul necontestat al competiției dintre crezurile ideologice ale modernității – trebuia să se confrunte aici cu moștenirea istorică dificilă a hegemoniei exercitate cam în toate epocile de valorile comunitare și

naționale, în defavoarea celor ale individualismului liberal și solidarității civice. Printre cei prezenți, politologul grec Paschalis M. Kitromilides reușea să exprime ceea ce el numea „dilema ideologică” a modernizării cu pregnanță și deopotrivă cu circumspecție științifică: ascendentul durabil deținut în regiune de politica naționalistă asupra celei liberale nu a decurs dintr-o „eroare de traducere” pe canalele aculturației, ci din profunde diferențe structurale ce separau societățile Occidentului de

Spre deosebire de orientarea mai abstract-analitică a articolelor, cele două cărți ale lui Kitromilides oferă o istorie culturală animată, atentă la detaliul biografic și la culoarea de epocă. Lucru binevenit pentru cititorul român, căci materialul unui istoric al culturii grecești din secolul al XVIII-lea se întrepătrunde foarte adânc cu cel al propriei noastre istorii. Pe urmele principilor fanarioți sau al profesorilor greci – ori „grecizați”, așa cum este cazul lui Moisioudax – de la academiile domnești, suntem purtați pe întreaga suprafață a elenismului cultural al epocii anterioare mișcării eteriste: o nouă incursiune deci prin „Bizațul de după Bizaț” al lui Nicolae Iorga (stăruie opinia greșită după care celebra formulă ar fi fost avansată ca un fel de „definiție” a societății tradiționale românești).

cele intrate, din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, în acceleratorul istoric al occidentalizării (articolul-conferință, intitulat „Modernization as an Ideological Dilemma in Southeastern Europe:

from National Revival to Liberal Reconstruction”, a apărut în „Revue des études sud-est européennes” 30: 3-4, 1992).

Intervenția lui Kitromilides – ce aducea nuanțe interesante unor idei cu circulație largă printre experții domeniului, dar destul de restrânsă în afara acestui cerc – era doar un fragment din pledoariile pe care autorul le dezvoltă de mulți ani pentru o audiență internațională. Textul menționat avea să își găsească loc într-o culegere de articole ale sale apărută în 1994 la Londra, Variorum, sub titlul *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of Southeastern Europe*. Primul capitol al cărții – „The Enlightenment East and West: a Comparative Perspective on the Ideological Origins of

the Balkan Political Traditions”, publicat mai întâi în 1983, în „Canadian Review of Studies in Nationalism” – conține exprimarea cea mai clară a uneia dintre tezele favorite ale lui Kitromilides: atunci când au fost preluate de reformatorii greci, români, sârbi sau bulgari, ideile iluminismului au trebuit adaptate pentru a ține seama de fundalul cultural tradițional al țărilor respective (definit în special prin influența covârșitoare a bisericilor ortodoxe ce nu trecuseră printr-un proces de transformare de felul celui pus în mișcare, în Occident, de confruntarea dintre Reformă și Contrareformă), de constrângerile mediului social local (unde aristocrația funciară își întărise puterea, în alianță cu statul monarhic și în cadrele economice ale domeniului seniorial, chiar de-a lungul secolelor în care nobilimea occidentală înregistra o evoluție inversă) și de situația politică a regiunii (dominată de prezența stăpânirii imperiale otomane, incapabilă să răspundă altfel decât prin conservatorism politic și social la presiunile exercitate de mai dinamicele state vecine). Rezultatul combinat al tuturor acestor incongruențe dintre structurile de adâncime ale Sud-Estului european și cele care, în Vest, au acționat ca o precondiție pentru succesul reformismului absolutist sau, după caz, al revoluțiilor moderne, a fost un derapaj ideologic ce a lăsat urme de durată asupra practicilor guvernării: în Balcani, iluminismul a lăsat moștenire secolului al XIX-lea un liberalism autoritar ce se exprima cel mai frecvent în idiomul „renașterii naționale” și subordona idealurile libertății, obiectivele democratizării și dezideratele reformei sociale țelurilor urgente ale consolidării statului, la rândul său întreprinsă în conformitate

cu strategiile de supraviețuire ale nobilimii sau cu cele de ascensiune rapidă ale membrilor burocrăției.

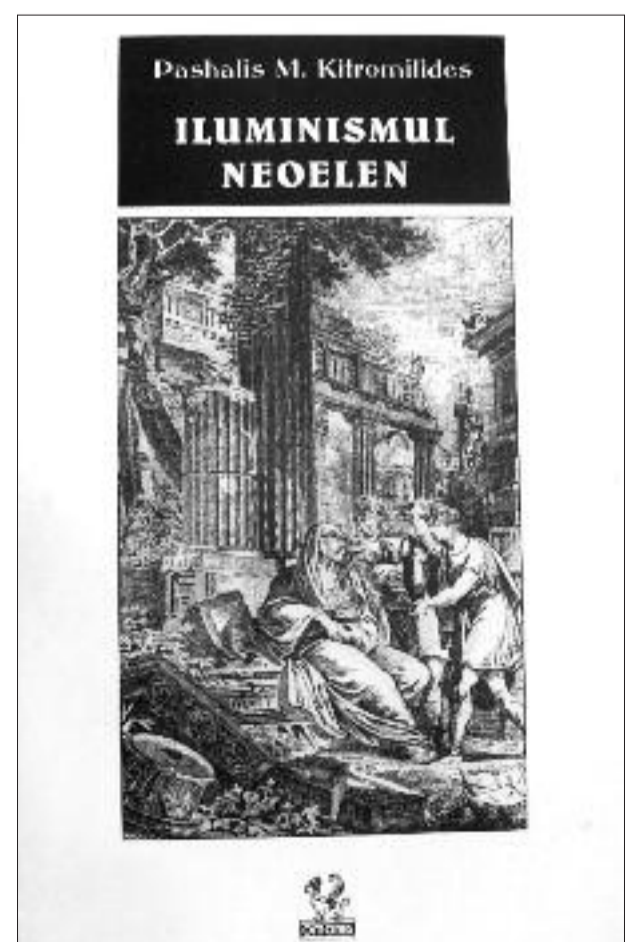
Reflecțiile și abordările secvențiale ale lui Kitromilides se derulau în marginea unei lucrări de sinteză despre iluminismul grecesc cu o îndelungată gestație. Bazată pe un doctorat în științe politice susținut la Harvard în 1978 – o formație rar întâlnită printre istoricii ideilor politice ale Europei Răsăritene –, cartea a apărut în cele din

urmă în limba greacă, în 1996, după ce un tronson al ei devenise o lucrare separată, publicată la Princeton, în 1992, sub titlul *The Enlightenment as Social Criticism. Iosipos Moisioudax and Greek Culture in the Eighteenth Century*. În 2005, Editura Omonia – dedicată popularizării culturii elene în România și având în palmares rezultate miraculoase – a publicat o traducere în românește – datorată Olgăi Cicanci – a sintezei pe care am amintit-o: *Iluminismul neolen. Ideile politice și sociale* (în 2000, la aceeași editură a apărut o traducere a versiunii grecești – din 1985 – a cărții despre Moisioudax:

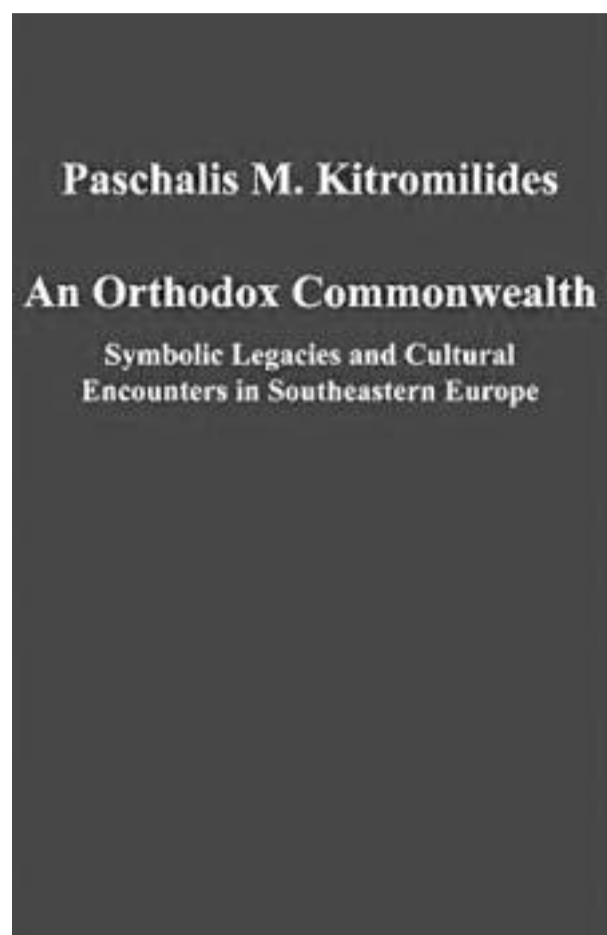
Atunci când, la începutul anilor 1990, Kitromilides prezenta naționalismul reactivat ca pe principala barieră împotriva reformei în Europa de Est, existau în regiune și voci care, alăturându-se aceleiași pledoarii pentru democratizare, evaluau în mod diferit rolul valorilor naționale în dinamica vieții politice. În țările central-europene, afirmarea identității culturale – deopotrivă regională și națională – acționase în anii 1980 ca un argument în favoarea abandonării treptate a modelului sovietic.

Iosipos Moisioudax. Reper ale gândirii balcanice din secolul al XVIII-lea.

Spre deosebire de orientarea mai abstract-analitică a articolelor, cele două cărți ale lui Kitromilides oferă o istorie culturală animată, atentă la detaliul biografic și la culoarea de epocă. Lucru binevenit pentru cititorul român, căci materialul unui istoric al culturii grecești din secolul al XVIII-lea se întrepătrunde foarte adânc cu cel al propriei noastre istorii. Pe urmele principilor fanarioți sau al profesorilor greci – ori „grecizați”, așa cum este cazul lui Moisioudax – de la academiile domnești, suntem purtați pe întreaga suprafață a elenismului cultural al epocii anterioare mișcării eteriste: o nouă incursiune deci prin „Bizațul de după Bizaț” al lui Nicolae Iorga (stăruie opinia greșită după care celebra formulă ar fi fost avansată ca un fel de „definiție” a societății tradiționale românești). Kitromilides urmărește receptarea ideilor iluministe în mediul *millet*-ului creștin-ortodox al Imperiului Otoman și în prelungirea sa românească și disocierea lor în două tipuri de discursuri

politice locale, variante ale unor modele occidentale: cel dominant, al absolutismului luminat, și cel minoritar, al radicalismului republican, prelungire balcanică a umanismului civic cu origini renescentiste. Limba greacă funcționează încă, alături de religia ortodoxă și înainte de amorsarea ideologiilor naționaliste, ca un fundal cultural comun între-

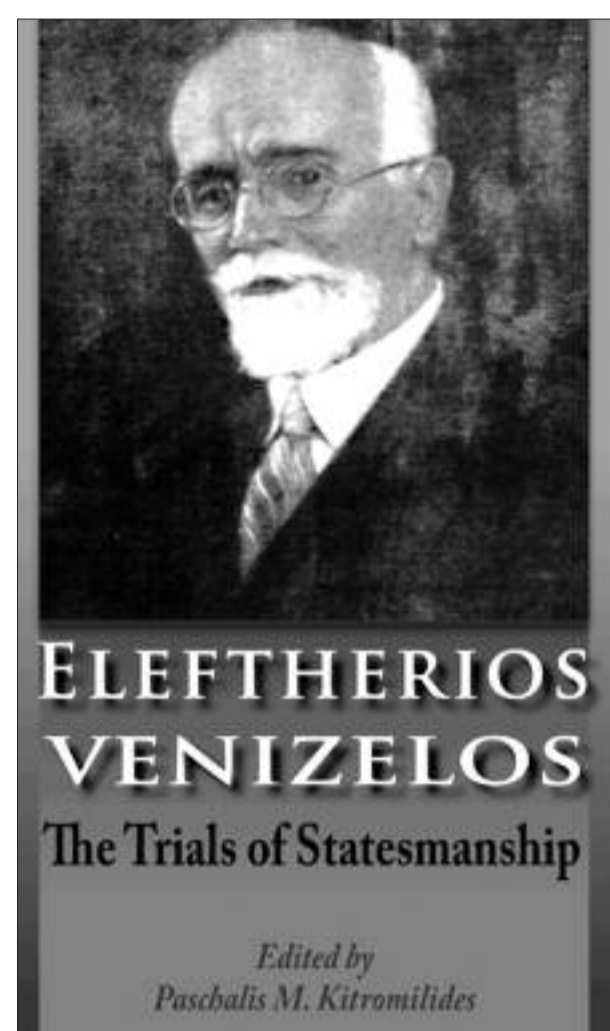

gii zone, iar principii și cărturarii ce dau glas acestei viziuni culturale se manifestă adesea în calitate de critici ai societății românești, promovând raționalizarea administrativă în dauna intereselor boierești. De altfel, după spargerea acestei unități culturale balcanice și propulsarea fiecăreia dintre societățile locale pe o traiectorie proprie de modernizare, în anii 1820, țările române vor înfățișa, în regiune, cota cea mai redusă a radicalismului democratic de secol XIX – în mod vizibil, discursul politic „preferat” al autorului – în condițiile unei supraviețuirii a elitei marilor proprietari agrari ce plasează spațiul românesc într-un peisaj social diferit de al Balcanilor și asemănător celui din Rusia și Europa Centrală.

Atunci când, la începutul anilor 1990, Kitromilides prezenta naționalismul reactivat ca pe principala barieră împotriva reformei în Europa de Est, existau în regiune și voci care, alăturându-se aceleiași pledoarii pentru democratizare, evaluau în mod diferit rolul valorilor naționale în dinamica vieții politice. În țările central-europene, afirmarea identității culturale – deopotrivă regională și națională – acționase în anii 1980 ca un argument în favoarea abandonării treptate a modelului sovietic. Un influent intelectual al Solidarității poloneze sublinia acest fapt în cadrul unei „apologii modeste” a statului național, de felul celor care aveau să mai fie construite în repetate rânduri – cu precădere în Occident –, de-a lungul anilor ce au urmat (vezi Bronislaw Geremek, „L'État-nation dans l'Europe du XXe siècle”, în François Furet, dir., *L'Héritage de la*

Révolution française, Paris, Hachette, 1989). Cu siguranță, naționalismul epocii ceaușiste nu a constituit, în România, un suport potrivit pentru asemenea argumente. Cea de-a doua dintre perspectivele pe care le-am alăturat nu a căpătat niciodată expresii semnificative în mediul românesc, și nici o confruntare veritabilă a celor două viziuni nu a avut loc aici. Timide tentative de acest fel au existat, dar probabil că absența unui limbaj comun a contribuit esențial la eșecul lor.

O abordare adecvată a raporturilor dintre liberalism și naționalism pe parcursul procesului de modernizare ar trebui să constituie partea cea mai importantă a unui asemenea limbaj. Împărtășită de cvasitotalitatea studiilor comparative despre modernizarea est-europeană, perspectiva pe care am rezumat-o mai sus cu trimitere la lucrările lui Kitromilides raportează ascendentul local al ideii naționale la condițiile structurale comune, cu unele variații, tuturor țărilor zonei, și prin aceasta la decalajele de dezvoltare dintre Europa Răsăriteană și Occident. Cu alte cuvinte, constrângerile structurale au impus anumite opțiuni strategice de durată elitelor sociale și politice, care au acționat la rândul lor astfel încât să consacre schimbarea socială sub auspiciile statului, cu o firească legitimare naționalistă, ca linia dominantă a politicilor modernizatoare. Un asemenea mod de gândire are încă mari dificultăți în a-și croi un drum – și a se impune ca o *via media* – între cele două abordări postcomuniste favorite ale aceleiași chestiuni: pe de o parte, „derapajul” naționalist al liberalismului este denunțat ca o maladie românească opusă „normalității” occidentale, rezultând din confuziile intelectuale ale elitei conducătoare a secolului al XIX-lea și refractară la pedagogia politologică postcomunistă; de cealaltă parte, exemplul românesc este tratat ca un caz „european” printre altele, prezentând mici diferențe specifice care nu justifică analiza sa în cadrele unei dihotomii Est-Vest și nici semnalarea unor handicapuri de durată în raport cu modelul occidental. În ambele viziuni, orizontul comparativ regional este sistematic eludat sau

minimalizat, în favoarea unei comparații permanente – întreprinsă fie sub semnul dezastrului absolut, fie sub cel al „egalității” de esență – cu țările occidentale.

Nu vreau să spun că dialogul cu autori de felul celui la care m-am referit este absent în studiile de istorie culturală românească. În ce-l privește pe Kitromilides, numele lui revine poate cu cea mai mare frecvență în scrierile lui Alexandru Duțu, cei doi având multe în comun prin efortul lor de a prezenta o imagine lipsită de stereotipuri a culturii tradiționale balcanice, anterioară marelui prag al modernizării de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui care i-a urmat. Până în 1989, Duțu nu a putut conjuga aceste explorări istorice cu o examinare a limitelor liberalismului local, a formelor sale specifice și a originilor structurale ale acestora. Este interesant însă că puținii ani de activitate de care s-a mai bucurat după sfârșitul comunismului nu au constituit, pentru autorul român, ocazia unei revalorificări critice a liberalismului modernizator, ci prilejul unei schimbări de tonalitate – devenită uneori ciudat de „tradiționalistă” – în valorificarea aceleiași culturi tradiționale în veșmânt ortodox (vezi cartea sa *Political Models and National Identities in „Orthodox Europe”*, apărută la Editura Babel în 1998, pe care am comentat-o din acest unghi cu altă ocazie). Să fi fost vorba despre lipsă de interes? Sau de convingerea că, dacă a existat ceva în neregulă cu linia evolutivă a liberalismului românesc, aceasta s-a datorat incapacității mai vechilor generații de intelectuali de a tălmăci corect iluminismul pe româneste?

